

Влада та опозиція у «посткасетному суспільстві»

Євген Головаха

Події останніх місяців, пов'язані з касетним скандалом, втратою владою звичної самовпевненості та антипрезидентськими виступами, породили стільки коментарів, аналітичних оцінок і прогнозів, що звертатися до цієї болючої теми тепер можна, хіба що винайшовши більш чи менш свіжий аспект нового її розгляду. Таким аспектом, на мій погляд, є питання про соціальне підґрунтя та наслідки взаємостосунків влади й опозиції у «посткасетному суспільстві», що виникло в Україні після того, як справа про зникнення журналіста Георгія Гонгадзе набула вельми широкого внутрішньополітичного та міжнародного розголосу. Втративши журналіста, Україна втратила й одну з небагатьох своїх переваг, яка вигідно вирізняла її на тлі більшості країн СНД — порівняну соціально-політичну стабільність і відпорність до барикадних форм політичної боротьби.

Ясна річ, тривале політичне застигання далеко не завжди йде на користь. Часто-густо райська благодать через брак необхідних для суспільного поступу конструктивних соціальних конфліктів призводить суспільство до деградації. Свого часу саме безконфліктність доби «застою» підготувала вибуховий характер суспільних змін в СРСР, унаслідок яких і виник пострадянський простір з усіма його економічними та соціально-політичними негараздами. Конструктивних соціальних конфліктів донедавна не знала й незалежна Україна, як і політичних суб'єктів, котрі могли б запропонувати реальну альтернативу стихійно поставій системі влади й економічного здичавіння. (Це поняття я вжив не випадково, бо ж не випадає говорити про раціональне управління економікою в країні, де численні уряди заступали один одного тільки задля того, щоб погіршити економічні показники.) А деструктивні, спричинені внутрішньоелітними та міжконфесійними чварами конфлікти розгорталися досить мляво й зачіпали переважно політологів. Політичне життя України спало, наче та казкова красуня, очікуючи, доки прийде принц і збудить її поцілунком.

Нема чого дивуватися, що в колишній радянській державі казковий принц явився в подобі майора спецслужб, методи яких у поборюванні політичних опонентів є наразі найефективнішими. Не диво й те, що чимало політиків, прослухавши діалоги, записані під президентським диваном, вирішили, ніби єдиний шанс урятуватися для України полягає в теорії та практиці «безкучмізму», під хоругви якого зійшлися геть зовсім різні політичні сили: інтернаціоналісти й націоналісти, прихильники поміркованих реформ і войовничі радикали, обійдені владою й колись обласкані нею. Самий факт появи енергійної та здебільшого некоммуністичної опозиції свідчить про те, що масове невдоволення своїм соціальним станом, яке останніми

роками відчувають прості громадяни України, почасти поширилося й на верхівку, спричинивши сум'яття в політичних головах і очевидне прагнення змін. З погляду істеблішменту ця обставина має серйозне, сказати б, доленосне значення: виникла реальна перспектива порушити владну ієрархію та перерозподілити політичний вплив. Але чи так це вже значуще для цілого суспільства? Чи може воно хоч трохи виграти через те, що його «політичні доданки» почали виказувати схильність до «переміни місць»?

Відповідь на це запитання залежить насамперед від того, чи є нова опо-

же комфортно ведеться коммуністичній опозиції, котра збирає під червоні прапори десь чверть електорату на парламентських виборах і під сорок відсотків — на президентських. Втім, більшого вона поки що не отримує, позаяк не всі незадоволені теперішнім своїм суспільним становищем сподіваються покращити його на «будовах коммунізму». Отже, певну соціальну базу нова опозиція все ж має, і на виникнення антипрезидентського альянсу, підтриманого «некоммуністичною» частиною протестного електорату, слід було чекати, — якщо не через касетний скандал, то з будь-якого іншого приводу.

Малюнок Володимира Казанецького

зиція суб'єктом конструктивного конфлікту з владою, чи здатна вона запропонувати суспільству перспективу, прийнятнішу від тієї, на яку можна розраховувати в разі збереження status quo? Тож розгляньмо головні характеристики конструктивної опозиції з огляду на політичні сили, що уклали антипрезидентську коаліцію.

Засадничий показник конструктивності опозиції — наявність соціальної бази, опертя в масах, потенційно здатних підтримати опозиційність панівному режимові. В цьому сенсі виникнення антипрезидентської опозиції слід уважати явищем цілком закономірним. Неухильне погіршення морально-психологічного стану населення України, яке соціологи фіксували протягом тривалого часу (від 1991 аж до 1998 року), не могло не спричинити розчарування у здатності влади, обраної демократичним шляхом, змінити справи на краще. І хоча з 1999 року бере початок хай і вельми слабка, але таки помітна тенденція до поліпшення соціального самопочуття, більшість людей досі лишаються незадоволеними своїм місцем у суспільстві та рівнем забезпечення життєво важливих потреб. У такій атмосфері ду-

Та самої тільки атмосфери невдоволення владою не досить, аби народилася конструктивна опозиція. Мусить додатися ще ідеологія, спроможна захопити людей, відірвати їх від розв'язання повсякденних проблем і спонукати до активного протесту. Тут єдиним (ба навіть потрібним) «геть!» не обійдеться. Опозиція мусила б запропонувати конструктивні ідеї щодо того, як вона наведе лад, ставши владою. Гандж первісної теорії «безкучмізму» полягає в тому, що її реалізація додасть до вже наявних українських негараздів ще й зайву політичну нестабільність, звичайний наслідок різких змін у владній ієрархії. А більшість населення до такої перспективи ставиться вельми прохолодно. За даними загальнонаціонального опитування, що його провів Інститут соціології НАНУ в лютому 2001 року (1800 респондентів в усіх областях України), відповіді на запитання «Як, на вашу думку, має діяти президент України в ситуації, що виникла через «касетну справу»?» розподілилися так: за негайну відставку президента висловилося 15% опитаних, за відставку президента, якщо міжнародна експертиза визнає його причетним до

зникнення журналіста, — 29%, решта респондентів висловилися за різні варіанти, не пов'язані з відставкою.

Намагання кількох правих партій додати ідеології «безкучмізму» конструктивних чинників, які стосувалися б діяльності Кабміну, таки призвела до відставки, але не президента Кучми, а уряду Ющенка. Падіння кабінету реформаторів незадоволені маси сприйняли назагал байдуже, бо досить привабливий образ голови уряду та його реформаторські зусилля виявилися для населення менше значущими, ніж збитки від інфляції та зниження реального рівня прибутків. Таким чином, ані ортодоксальний «безкучмізм», ані спроба його ревізувати у вигляді «безкучмізму-ющенкізму» не набули статусу ідеології, здатної сколихнути революційний ентузіазм мас.

Без конструктивної ідеології годі очікувати масової підтримки, хай і під таким гучним гаслом, як «Форум національного порятунку». Самого лише гарячого бажання врятувати націю політикам із принципово різними поглядами на майбутнє України та власне майбуття не вистачило, аби досягти згоди щодо засобів порятунку навіть у власних лавах. Першим каменем спотикання став референдум із питаннями про долю президента Кучми та цілого інституту президентства в Україні. Референдум цей — замір безнадійний. Це розуміють і багато хто з опозиціонерів. Референдуми в нестабільних суспільствах узагалі є неконструктивними. Вони лише додають клопоту ініціаторам, змушуючи їх збагачувати свій лексикон важковимовним словом «імплементация». Намагання дістати від пересічного громадянина відповіді на запитання, що їх не тільки зрозуміти, але й відчитати здатен не кожний політик, приречені наперед. Та й навіть збагнувши закручене перше запитання гаданого референдуму, більшість громадян, не маючи певності, що численні претенденти у верховні головнокомандувачі не знищать в усьобицях рештки політичної стабільності, навряд чи наважиться підштовхувати президента до відставки. Щодо другого запитання, то означена в ньому як «європейська» система влади не знаходить відгуку в масовій свідомості. Мало того, за даними нашого багаторічного моніторингу, більшість населення України підтримує американську систему президентської влади.

Окрім референдуму, в арсеналі антипрезидентської опозиції є й інші перевірені методи політичної боротьби: наметові містечка, мітинги, демонстрації. Якщо такі заходи проходять на законних підставах і збирають тисячі учасників, влада не може нехтувати думку людей, які вдаються до активного протесту. Спроможність організувати й очолити масові протестні акції, спрямовані проти політики панівного режиму — одна з важливих характеристик потужної та конструктивної опозиції.

Але за двох умов: неприпустимість насильства та підтримання іміджу сучасного цивілізованого політичного угруповання. Питання про причини й винуватців вуличних сутичок кожна сторона трактує на свою користь. Покинемо розв'язувати його компетентним спеціалістам, внутрішнім і зовнішнім, які можуть визначити ступінь припустимого насильства з боку влади та демонстрантів. А що нам ідеться про порівняльні характеристики загальної політичної культури учасників конфлікту, то, очевидно, що коли касетний скандал тільки почав розгортатися, влада продемонструвала ті свої найгірші риси, котрі обумовлені «родовим прокляттям» її радянського походження: закритість, замовчування проблем, зневагу до громадської думки.

У цій ситуації опозиція отримала шанс показати суспільству новий політичний стиль, опертий на сучасну демократичну культуру. Пострадянську владу часто й небезпідставно звинувачують в авторитарних, по суті, феодальних нахилах, вбачаючи в поведженні найвищих і регіональних зверхників відгомін мало не кріпосництва. Таке розуміння її природи вже відбилося й у фольклорі. Високий керівник звертається до свого оточення, нагадуючи, що дав їм усе, та й самі вони всього нахапали: посади, гроші, квартири, маєтки, авта, — час уже й про людей подумати! І чує у відповідь: так, непогано було б, душ зо двісті... На опозицію асоціації з феодалізмом не поширюються, тут радше йдеться про відгомін первісної культури, пов'язаної з архаїчними обрядами: ритуальним спаленням пам'ятних стрічок і опудал, замітанням доріжок, де ступала президентська нога, збиранням кривавої данини силовим міністрам і ще низкою подібних учинків, що мають при смак найдавніших культів. І якщо цивілізований людині доводиться вибирати, від котрої з двох відправних точок рушати в напрямку економічної свободи й демократії, то феодальна культура влади й політичних стосунків видається їй трохи ближчою до мети, ніж первісна.

Можливо, я висуюю до новонародженої опозиції надто суворі вимоги, мало зважаючи на раптові пологи й на тяжкі умови виховування та виживання немовляти. Адже певних результатів вдалося досягти навіть попри брак конструктивної ідеології. Звісно, за вирішальний критерій конструктивності мають правити позитивні зрушення в економіці, політиці, духовному житті суспільства, які відбуваються завдяки тискові на владу. А вона, погордившись заперечуючи існування опозиції, все ж таки мусила корегувати свою політику з огляду на загрозу, яку чаїть зростання популярності опозиційних гасел. Тож до заступників опозиціонерів варто зарахувати й відродження української політичної журналістики. Критикуючи владу, вона вигострила затупіле останнім часом перо, пробивши перший пролом у круговій поручі, що її до початку касетної смуту успішно тримали супроти «ланцюгових псів демократії» адміністрації всіх рівнів. Повернення журналістами самопо-

ваги, либонь, спричинилося й до усвідомлення можновладцями необхідності поважати право ЗМІ на незалежність. Коли влада однозначно зрозуміє, що сила тиску на пресу дорівнює силі її випростування в ситуації політичної кризи, то в Україні, можливо, впадуть штучні перепони на шляху до створення інституту справді незалежних ЗМІ.

Економічні результати діяльності опозиції можна вважати позитивними, якщо роботу уряду Ющенка оцінювати за критеріями, які застосувала більшість у Верховній Раді. Думаю, Ющенко не з власної охоти втрапив у вирву, яка виникла через касетний скандал, але впав він саме як мимовільний прапорносець антипрезидентської опозиції. Новий «передвиборний» уряд стратегічними питаннями реформування економіки перейматиметься, мабуть, що найменше, й навряд чи подальша невизначеність економічної стратегії буде суспільству на користь.

Політичний «пейзаж після битви» має передусім викликати занепокоєння в президента та його оточення. Порівнюючи з минулом роком, рівень довіри до президента й оцінка його діяльності помітно зменшилися. Крім того, згідно з уже згадуваним лютневим загальнонаціональним опитуванням, 14% респондентів цілковито довіряли версії про причетність найвищих посадових осіб до зникнення Гонгадзе, а загальною (зазначаючи, що цю версію повинна підтвердити міжнародна експертиза) — 34%. Якщо майже половина населення так чи так ладна припустити, що влада здатна піти на знищення негідного журналіста, — це серйозний сигнал про визрівання вертикального соціального конфлікту. Такі конфлікти можуть суттєво здестабілізувати соціум, і жертвами цієї дестабілізації будуть не лише окремі політики, але й демократична перспектива розвитку суспільства, позаяк маси, щораз більше розчаровуючись у своїй спроможності обрати ефективного лідера, врешті-решт віддадуть владу антидемократичним силам.

На найближчих парламентських виборах ця загроза навряд чи зреалізується в повному обсязі. Але вже сьогодні ясно: на полі неконструктивного конфлікту влади з антипрезидентською опозицією додатковий урожай голосів зберуть традиційні захисники народних інтересів — комуністи. І що щедрішим буде той урожай — а це залежатиме від того, як довго триватиме касетний скандал, — то менші в суспільства шанси на демократичне реформування. Либонь, такого наслідку нишівих політичних баталій свідомі й громадяни України, серед яких цього року проти минулого побиляло політичних песимістів.

До тих нових песимістів загалом належить і автор цієї статті. Думаю, скандальні касети обертаються аж до самих виборів, плоди цього обертання дістануться комуністам, виконавча та представницька гілки влади поволи знайдуть спільну мову, а реформи маячитимуть на обрії, шлях до якого, відомо ж бо, нескінченний. Утім, є й інші варіанти розвитку, та про них хай ліпше пишуть астрологи.

Соціологія: теорія, методи, маркетинг

Науково-теоретичний часопис

2000, ч. 4 (жовтень—грудень) • 2001, ч. 1 (січень—березень)

Зазвичай кожне число кварталника «Соціологія: теорія, методи, маркетинг» за редакції Валерія Ворони та Євгена Головахи вміщує декілька великих теоретичних текстів (вітчизинських і перекладних), а також низку суто прикладних соціологічних матеріалів і публікацій, сказати б, науково-популярного або ж просвітницького характеру.

У числі 4 за минулий рік послідовно дотримано цього принципу. Щоправда, мало не третину його займає розлогий «ювілейний блок»: офіційний звіт Кирила Грищенка з нагоди десятиріччя Інституту соціології, докладна й змістовна стаття Івана Гавриленка, присвячена 100-літтю Пола Лазарсфельда, а також короткий автобіографічний нарис Роберта К. Мертона з переднім словом Варвари Кучеренко. Либонь, сюди ж слід віднести й просторікуватий та простуватий, як на загальний рівень часопису, текст Юрія Павленка про «підсумки цивілізаційного розвитку людства»: авторові йдеться, звісно, про злам тисячоліть, але розглядати його опус можна і як свого роду меморіал на честь геть усіх прихильників gross generalisation від Шпенглера до Гантінгтона та від Тойнбі до Бжезінського. Поруч із коректними фаховими розвідками, як от стаття Володимира Оссовського «Громадська думка про соціополітичний устрій України» або тези Осипа Мороза про діаспорне бачення України, а чи ці суто методологічними матеріалами (на кшталт програми спецкурсу «Соціологія особистості», яку пропонує Олена Злобіна) — такі тексти виглядають досить кумедно. Втім, вони аж ніяк не характерні для «Соціології...» (як і надто «аспірантський» допис Віктора Щербини про суб'єктивність теоретизування у феноменологічній соціології). Основу числа, безумовно, складають два великі теоретичні дослідження — «Пролегомени до політичної соціології ленінізму» Павла Кутуєва та «Доля авторитету в сучасному світі» Віктора Бурлачука, а також огляд Віктора Танчера «Соціологія та ідеологія в ракурсі постмодерного мислення», — які, очевидно, становлять інтерес не лише для соціологів, а й для цілої гуманітарної спільноти.

Монографія Павла Кутуєва — це досить евристична спроба здійснити за допомогою аналітичного інструментарію політичної, історичної та порівняльної соціології (від Вебера й Маркса до неофункціоналістів і Кена Джавіта) концептуалізацію ленінізму «як специфічної соціальної форми з адекватними їй політичними інституціями та ідеологією». Визначивши двоїсту природу ленінізму, від самого початку зорієнтованого як на «революційну трансформацію» наявних суспільних інституцій, зразків поведінки, цінностей та орієнтацій, так і на «розбудову політичної спільноти, визначення та межі якої мінялися залежно від стадії розвитку режиму», автор відтак конструє ідеальний тип ленінського режиму і визначає ключовий момент його специфіки — творення, на відміну від нацизму, «безособової харизми». У цьому контексті дослідник розглядає стадії розвитку ленінських режимів від трансформації до неотрадиціоналістської інтеграції, аналізує домінування в постленінських «дегенераційних» суспільствах «політичної культури гетто» та вкотре демонструє недоречність «хворобливо-оптимістичної» тези Фукуями про «кінець історії».

Для Віктора Бурлачука головним є питання, чи заперечує засадничу тезу постмодерністської соціології про звільнення суспільства від традиційних авторитетів: «Хто є суб'єктом, чиї розпорядження слугують нормами для тих, кого вони зобов'язують?». Ідею авторитету пов'язано тут із християнським типом мислення, відтак Християнська потрактовано як добу її найвищого розквіту,

коли склалися два основні типи відносин між владою та авторитетом, а саме, протистояння між інституційним авторитетом і особистісним (церква—пророк, партія—лідер, маси—вождь) і протистояння між світською та духовною владою, нині втілене в критичному дискурсі журналіста, письменника, науковця. Виокремивши головні функції авторитету, тривкі попри плінність його форм (профетичну, верифікаційну, легітимізаційну, інституційну, прогностичну, наративну та функцію вибору), автор аналізує їхню зміну з розвитком європейської культури аж до виникнення засобів масової інформації, які «перетворюють фізичне тіло на образ», відтак «реальність влади заступається владою уявлення», і людство втрачає довіру до авторитету, переживаючи цю втрату як фундаментальну кризу цінностей.

Віктор Танчер у короткому огляді моделей взаємозв'язку між соціологією та ідеологією в «ракурсі постмодерного мислення» резюмує візію проблеми, що їх пропонують неоконсервативні, неолиберальні та неомарксистські дослідники, й доходить висновку, що «концепція дискурсу набуває статусу панівного світогляду в сучасній соціології... стає «професійною ідеологією», а це «робить будь-яку іншу ідеологію зайвою».

Завершує число низка мемуарних матеріалів, присвячених пам'яті київського філософа Марії Злотіної.

У числі 1 за 2001 рік, радше «практичному», ніж «теоретичному», увагу читаача передусім приверне змістовна розвідка Наталії Паніної «Молодь України: структура цінностей: соціальне почуття та морально-психологічний стан за умов тотальної анонії», а також вельми актуальні з огляду на перебіг політичних подій статті Валерія Козакова («Модель «згасаючого» конфлікту») та Володимира Паніотто з Наталею Харченко («Соціологічні дослідження як спосіб контролю за результатами виборів і референдумів»). Інші матеріали числа зосереджено навколо «діяльнісного» аспекту соціологічних досліджень (Ольга Куценко: «Діяльнісна перспектива у розумінні суспільства: спроба діялісно-структурного синтезу», Едуард Гунгін і Валентина Чепак: «Феномен соціального капіталу», Юрій Пачковський: «Підприємницька поведінка: теоретико-методологічні аспекти», Олександр Резнік: «Диспозиційна модель психологічного механізму політичної самоідентифікації індивіда»). Група українських, польських та американських науковців пропонує вельми цікаві результати порівняльного аналізу Польщі й України: «Складність діяльності та особистість за умов докорінних соціальних змін», а Євген Суїменко публікує дві статті зі спадщини Валентина Подмаркова: «Проблема ефективного працівника» та «Сучасна «соціологічна теорія організації» і проблема праці». Раїса Шульга у вельми есеїстичному стилі, дещо дивному на шпальтах «Соціології...», пише про художню культуру в Україні: «міф про мистецтво-поводиря, що веде людину шляхом істини, добра і краси, ... похований нині під руїнами соціального міфу, що обіцяв усім світле майбутнє». Продовжуючи популяризаторську традицію часопису, Олександр Юренко аналізує погляди Микити Шаповала на сутність нації як соціального феномена, а Ірина Мариніч докладно оглядає сучасні та класичні соціологічні розвідки з проблеми соціальної реальності. Завершують число рецензійно-бібліографічні матеріали (в тому числі цікавий огляд соціологічної періодики 1999—2000 років), а також інтерв'ю з відомим одеським соціологом Григорієм Поповим.